

महाजनपदे १६ महाजनपदांचा उदय..

प्रास्ताविक :

इ.स.पू. ६ व्या शतकात सोळा मोठी राज्ये अस्तित्वात होती. त्यानंचा महाजनपदे असे म्हणत. साधारणपणे इ.स.पू. १००० ते इ.स.पू. ६०० हा कालखंड म्हणजे वैदिकोत्तर कालखंड मोजला जातो. या काळात जनपदे अस्तित्वात आली. ही जनपदे म्हणजे छोटी छोटी राज्ये होती. भारतीय उपखंडाच्या वायव्येला असलेल्या आजच्या अफगाणिस्थानापासून पूर्वेला बिहार, बंगाल, ओरिशा पर्यंतच्या प्रदेशात आणि दक्षिणेला महाराष्ट्रापर्यंत ही जनपदे पसरलेली होती. आजच्या महाराष्ट्राचा काही भाग तेव्हाच्या अश्मक या जनपदाने व्यापलेला होता. संस्कृत, पाली व अर्धमागधी साहित्यात या जनपदांची नांवे आढळतात. त्यातील काही 'जनपदामध्ये राजेशाही होती तर काही जनपदामध्ये गणराज्य होते. गौतम बुद्ध शाक्य गणराज्यातील होते. पुढे ही जनपदे प्रदेश व लोकसंख्या या दृष्टीने मोठी झाली. अशी जनपदे महाजनपदे म्हणून प्रसिद्धीस आली. मा १६ महाजन पदांची माहिती बौद्ध व जैन ग्रंथातून मिळते. तसेच हिरोडोटस, एरियन स्टुबो, प्लिनी, कार्णिस थ्यूसिडिडज या परकीय लेखकांनी सोळा महाजनपदांविषयी विश्वसनीय माहिती लिहून ठेवलेली आहे. सर्वच ग्रंथातून १६ ही महाजन पदांची संख्या समान आहे. महाजनपदांच्या राज्यकृत्यांमध्ये परस्पर संघर्ष होऊन त्यातील काही महाजनपदे नष्ट झाली व ती मगध साम्राज्यात विलिन झाली.

• महाजनपदांची वैशिष्ट्ये :-

१. महाजनपदे ही नद्यांच्या समृद्ध प्रदेशातच आकारास आली.
२. काही महाजनपदे मोठी तर काही महाजनपदे छोटी होती.
३. प्रत्येक महाजनपदांची प्रशासन व्यवस्था भिन्न होती. काहींचे प्रशासन गणतंत्र पद्धतीने तर काहींचे राजेशाही पद्धतीने चाले. काही महाजन पदांचे स्वरूप संघराज्यात्मक स्वरूपाचे होते. तर काहींचे राज्यसंघ अस्तित्वात होते. महाजनपदांमध्ये यादवी युद्ध हा स्थायी भाव होता.
६. महाजन पदात शत्रू मित्राचे गट होते व गट स्थिर करण्यासाठी वैवाहिक संबंध प्रस्थापित केले जात होते.

• सोळा महाजन पदांची प्राचीन व आधुनिक नांवे :

१) काशी (बनारस), २) फोसल (लखनौ), ३) मल्ल (गोरखपूर), ४) पास (अलाहाबाद), ५) चेदि (कानपूर), ६) कुरु (दिल्ली), ७) पांचाल (रोहिलखंड), ८) मत्स्य (जयपूर), ९) शूरसेन (मथुरा), १०) अश्मक (औरंगाबाद-महाराष्ट्र), ११) अवंती (उज्जैन), १) अंग (चंपा- पूर्व बिहार), १३) मगध (दक्षिण-बिहार), १४) बृज्जी (उ. बिहार), १५) गांधार (पेशावर) १६) कंबोज (गांधार जवळ)

• महाजनपदे :

१) कोसल :

इ.स.पू. ६ व्या शतकातील हे एक महत्त्वाचे महाजनपद होते. या महाजनपदाचा विस्तार हिमालयाच्या पायथ्याशी नेपाळ आणि उत्तर प्रदेश या ठिकाणी झाला होता. या राज्यातील श्रावस्ती, कुशावती आणि साकेत ही नगरे प्रसिद्ध होती. श्रावस्ती ही कोसल महाजन पदाची राजधानी होती. गौतमबुद्ध श्रावस्ती मधील जेतवन या प्रसिद्ध विहारात दीर्घकाळ राहिले होते. कोसलचा राजा प्रसेनजीत हा वर्धमान महावीर व गौतम बुद्ध यांचा समकालीन होता. तो तत्कालीन भारतातील प्रसिद्ध राजा होता. विद्वान, पराक्रमी व उदारमतवादी होता. याने मगधाबरोबर वैवाहिक संबंध प्रस्थापित केले होते. पुढील काळात कोसलचे राज्य भगधात विलीन झाले.

२) वत्स

वत्स महाजनपदाचा विस्तार उत्तर प्रदेशातील प्रयाग म्हणजे अलाहाबादच्या आसपासच्या प्रदेशात झाला होता. यमुना तीरावर हे महाजनपद असून कोसम ही वत्सची राजधानी होती. कोसम म्हणजे प्राचिन काळाचे कोशाबी नगर होय. हे एक महत्त्वाचे व्यापारी केंद्र होते. कोशांबीतील तीन श्रीमंत व्यापाऱ्यांनी गौतम बुद्ध आणि त्याचे अनुयायी यांच्यासाठी तीन विहार बांधले हे. वत्सचा राजा उदयन हा गौतम बुद्धाचा समकालीन होता. राजा उदयन नंतर या महाजनपदाचे स्वतंत्र अस्तित्व फार काळ टिकले नाही. ते अवती महाजनपदाच्या राजाने जिंकून घेतले...

३) अवंती :

हे महाजनपद अत्यंत प्रभावशाली होते. मध्य प्रदेशातील माळवा प्रदेशामध्ये हे महाजनपद होते. उज्जयिनी ही त्याची राजधानी असून ते एक महत्त्वाचे व्यापारी केंद्र होते. अवंतीचा राजा प्रद्योत हा वर्धमान महावीर आणि गौतम बुद्ध यांचा समकालीन होता. प्रद्योत हा बौद्ध

धर्माचा उपासक असल्याने अवंती हे बौद्ध धर्माचे केंद्र बनले. अवंतीचा राजा नंदीवर्धन याच्या कारकिर्दीत अवंती मगध साम्राज्यात विलिन झाले.

४) मगध :

बिहार मधील पाटणा, गया या शहरांच्या आसपासचा प्रदेश आणि बंगालचा काही भाग या प्रदेशात प्राचीन मगध महाजनपद होते. राजगृह (राजगीर) ही त्याची राजधानी होती. महागोविंद या वास्तुविशारदाने बिंबिसारचा राजवाडा बांधला होता. जीवक हा प्रसिद्ध वैद्य बिंबिसारच्या दरबारात होता. मगधाचा इतर महाजनपदाबरोबर सतत संघर्ष होता. परंतु या संघर्षात मगध विजयी होऊन एक शक्तीशाली राज्य बनले. महाभारत काळात येथे बौद्ध घराण्याची सत्ता होती. जरासंध हा मगधाचाच राज्यकर्ता होता. मगधावर बृहद्रथ, शिशूनाग, नंद व मौर्य घराण्यानी राज्य केले. मौर्य शासकांनी या राज्याचे साम्राज्य रुपांतर केले. गुप्त साम्राज्याच्या उदयापर्यंत मगध हे भारतीय राजकारणाचे केंद्र होते.

५) काशी :

काशी हे राज्य पुरातन राज्य असून प्रभावशाली व वैभव संपन्न राज्य होते. काशीची राजधानी वाराणशी हे शहर भारतातील प्रसिद्ध सहा शहरांपैकी एक होते. दशरथ जातककथेमध्ये दशरथ, राम व त्यांचे वंशज यानी राज्य केल्याची नोंद मिळते. २३ वे जैन तिर्थंकर पार्श्वनाथ यांचे वडील अश्वसेन हे काशीचे सम्राट होते. गौतम बुद्धांनी आपली पहिली धार्मिक प्रवचन काशीजवळ 'सारनाथ' येथे केले होते. महाभारतातील वर्णनावरून असे दिसते की, काशीचा राज प्रतदन याने विक्तीहव्य लोकांच्या शक्तीचा नाश केला होता. बौद्ध कालखंडात काशीचे राजकारण अस्तित्वात नष्ट होऊन ते मगध साम्राज्यात विलीन झाले.

६) अंग :

अंग हे राज्य मगधाच्या शेजारी असून आधुनिक बिहार मधील 'भागलपूर' या जिल्ह्याच्या परिसरात अस्तित्वात आले होते. 'चंपा' ही या राज्याची राजधानी होती. चंपादनगर हे व्यापार आणि वैभव संपन्न समृद्धीसाठी प्रसिद्ध होते. हे नगर महागोविंदाने बसवले असून बौद्ध काळात भारतातील सहा महानगरात चंपाचा समावेश होता. अश्वपूर आणि भद्रिका ही अंग राज्यातील दोन प्रसिद्ध शहरे होती. चंपा येथील व्यापारी व्यवसायासाठी सुवर्ण भूमी पर्यंत जात होते. अंगची महाराणी हीने बोधलेल्या गगल पोखरणी तलावासाठी गौतम बुद्धाने काही काळ वास्तव्य केले होते. इ.स. पू. ६ व्या शतकाच्या मध्यास मगधाचा राजा बिंबिसारने हे राज्य जिंकले व मगधात विलिन केले.

७) वज्जी किंवा वृज्जि :

बिहारच्या उत्तर भागामध्ये हे राज्य होते. येथे आठ वेगवेगळ्या जमाती असून विदेह, लिच्छवी, बज्जी या महत्त्वाच्या होत्या. वैशाली हे राजधानीचे ठिकाण होते. रामायण काळात विदेहच्या राज्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. मिथिला ही या राज्याची राजधानी होती. लिच्छवी या दुसरे प्राचिन गणराज्याची राजधानी वैशाली होती. २४ वे तिर्थंकर महावीर यांचे घराणे असलेले ज्ञातूक राज्याची राजधानी कुण्डनपूर वैशालीचे एक उपनगरच होते. वृज्जी या राज्याचाही वैशालीशी संबंध होता. लिच्छवीच्या कार्यपद्धतीची व सामर्थ्याची गौतम बुद्धांनी स्तुती केलेली होती. वर्धमान महावीरांची आई वैशालीची राजकुमारी होती. महावीरांचा जन्म सुद्धा वैशालीजवळ कुंदग्राम येथे झाला होता. जामुकाची राजधानी कुंदग्राम होती. जैन व बौद्ध ग्रंथ आणि रामायणामध्ये वैशाली नगराचे वर्णन असून वैशाली हे तटबंदी असणारे नगर असून अतिशय वैभवसंपन्न व सुंदर होते. येथे बौद्ध धर्माची दुसरी धर्म परिषद भरविण्यात आली होती. मगधाचा राजा बिंबिसार याने लिच्छवी राजकन्या छेल्लना हिच्या बरोबर विवाह केला होता. त्यामुळे मगध राज्याला राजकीय जीवनात यश मिळाले. पुढे मगधाचा राजा अजातशत्रू याने वृज्जी संघराज्याला आपल्या साम्राज्यात विलीन करून घेतले.

८) मल्ल :

मल्ल हे सुद्धा ९ राज्याचा संघ असलेले महाजनपद होते. रामायण-महाभारत काळापासून मल्ल राज्याचे अस्तित्व असल्याचे दिसते. या राज्याचे दोन भाग असून कुशीनगर व पावा या दोन राजधान्या होत्या. आजचे 'कासिया' म्हणजे पूर्वीचे 'कुशिनारा' होय. गौतम बुद्धांचे महापरिनिर्वाण 'कुशिनारा' याच ठिकाणी झाले. मल्ल राज्यात गणराज्य शासन प्रणाली होती. या राज्यात जैन व बौद्ध धर्माचा प्रभाव होता. मल्ल आणि लिच्छवी यांच्यामध्ये कधी संघर्ष तर कधी मैत्रीचे संबंध होते. शेवटी मगध साम्राज्यापुढे मल्ल राज्याचा निभाव लागला नाही. त्यामुळे हे राज्य मगधात विलिन झाले.

९) चेदी : आजच्या बुंदेल खंडातील परिसरात 'चेदी' राज्य होते. कुस आणि वत्स या दोन जनपदांच्यामध्ये चेदी राज्य होते. सोत्थिती किंवा शुक्तिमती चेदीची राजधानी होय. भगवान श्रीकृष्णाने ज्या शिशुपालाचा वध केला. तो शिशुपाल चेदी राजाच होता. चेदींनी कलिंग परिसरात तही राज्य स्थापन केल्याचा संदर्भ हाथीगुफा शिलालेखात येतो. चेदी या राज्याला ही मगध महाजन पदाने जिंकून घेतले.

१०) कुरु :

इंद्रप्रस्थ त्याची राजधानी होती. महाभारत काळातील एक प्रमुख सत्ता असून सध्याचे मीरत आसपास कुरुचे राज्य होते. बौद्ध काळात 'कौरव्य' नावाचा जनपती होता. महाभारत काळात हे राजसत्ताक पद्धतीचे असून येथे कौरवांची सत्ता होती. नंतर येथे गणराज्य पद्धतीचा स्विकार केलेला दिसतो. कालांतराने कुरु राज्य कमजोर बनले व मगधाने याला आपल्या साम्राज्यात विलिन केले.

११) पांचाल :

वैदिक काळात प्रसिद्ध पाबलेले दुसरे राज्य होते. आजच्या रोहिल खंडाचा आसपासचा प्रदेश म्हणजे पांचाल राज्य होते. याचे उत्तर पांचाल व दक्षिण पांचाल असे दोन विभाग पडले होते. बौद्ध ग्रंथानुसार व महाभारतानुसार भागीरथी नदी ही या दोन राज्याची सीमा होती. उत्तर पांचालची राजधानी अहिच्छत्र व दक्षिण पांचालची राजधानी कांपिल्य होती. प्राचिन भारतातील व्यापारी केंद्र म्हणून प्रसिद्ध पाबलेले कनौज हे पांचालच्या राज्यात होते. तसेच महाभारताची नायिका द्रौपदी ही पांचाल राजकन्या होती. इ.स.पू. ५ व्या शतकापासून पांचालचे अस्तित्व नष्ट झाले.

१२) मत्स्य :

राजस्थान मधील जयपूरच्या प्रदेशांत 'मत्स्य' हे राज्य होते. विराटनगर ही त्याची राजधानी होती (आजचे बैराठ), महाभारत काळातील वेराट राजाने बसलेली नगरी ती हीच विराट नगरी होती. पाडवांनी वनवासातील अज्ञात वर्षे विराट नगरी मध्येच गुप्त रूपाने काढली. महाभारतानुसार शहाज नावाच्या एका राजाने चेदी व मत्स या दोन्ही राज्यांवर राज्य केले होते. परंतू बौद्ध साहित्यात अशा प्रकारचे वर्णन सापडत नाही. त्यामुळे प्रारंभीच्या काळात मत्स हे राज्य चेदी राज्याचे अंग असावे आणि नंतरच्या काळात ते मगधात विलिन झाले.

१३) शूरसेन :

यमुना नदीच्या खोऱ्यात शूरसेन हे राज्य होते. या राज्याची राजधानी मथुरा होती. महाभारत व पुराण ग्रंथांमध्ये मथुरेवर यदु वंशाचे राज्य होते असे म्हटले आहे. बौद्ध ग्रंथानुसार शूरसेनचा राजा अवंतीपुत्र हा गौतम बुद्धांचा समकालीन होता. या राज्यात प्रारंभी गणराज्य शासन प्रणाली होती. परंतू नंतर या ठिकाणी राजतंत्राक शासक प्रणाली अस्तित्वात आली. मथुरा परिसरात बौद्ध धर्माचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला. कौटिल्याने मथुरेचा उल्लेख कृषीसंघ म्हणून केला आहे. तर चंद्रगुप्ताच्या दरबारी असलेल्या मॅगस्थेनिस या ग्रीक वकीलाने कृष्ण एक प्रमुख केंद्र म्हणून मथुरेचा उल्लेख केला आहे.

१४) गांधार :

आजच्या पेशावर व रावळपिंडीच्या परिसरात गांधार हे महाजनपद अस्तित्वात होते. तक्षशिला ही त्याची राजधानी होती. तक्षशिला हे नगर व्यापार व प्रमुख केंद्र होते. प्रारंभीच्या काळात ते विद्येचे केंद्र होते. कालांतराने ती बौद्ध धर्माचे केंद्र बनले. इ.स.पू. ६ व्या शतकातील गांधारचा राजा पुक्कसानि हा बिंबिसारचा समकालीन होता. गांधारचे राजे जैन धर्माचे अनुयायी होत असा उल्लेख जैन साहित्यात आहे. गांधारचे राजे धार्मिकदृष्ट्या होते ते महान पत्र होते.

१५) कंबोज :

आधुनिक पाकीस्तानमध्ये कंबोज राज्य येते. राजपूर ही या राज्याची राजधानी होती. हजुरसंग याने ही प्रवास वर्णनात कंबोजचा उल्लेख केला आहे. वैदिक काळात हे शिक्षणाचे केंद्र होते. हे प्रजासत्ताक राज्य होते. नंतर ते गणराज्य झाले. सुदक्षिणा व चंद्रवर्मन हे कंबोज राज्याचे शासनकर्ते होऊन गेले.

१६) अश्मक :

हे एकच राज्य दक्षिण भारतात गोदावरी नदीच्या परिसरात होते. याची राजधानी पैठण होती. वायू पुराणातील वर्णनानुसार येथील राजे हे इश्रांकू वंशाचे होते. महागोविंद सूत्रांत या बौद्ध ग्रंथात अस्सक राज्याचा 'ब्रह्मदन्त' नावाचा राजा होता आणि त्याच्या राजधानीचे नाव 'पोतन' होते असा उल्लेख आहे. हे पोतन म्हणजे बुलढाणा जिल्ह्यातील 'नांदुरा' होय असे मानले जाते. अश्मक राज्याता समकालीन असलेली दंडक, कलिंग, भोज व विदर्भ ही राज्ये दक्षिण पथामध्ये समाविष्ट होती. अश्मकचा राजा अरूण याने कलिंगचा पराभव करून तो प्रदेश आपल्या राज्यास जोडला. अश्मक व अवंती यांच्यात लढाया होत. अवंतीच्या राजाने अश्मकचा पराभव करून अश्मक आपल्या राज्यास जोडले.

अशाप्रकारे इ.स. पू. ६ व्या शतकात भारतामध्ये वरील १६ महाजनपदे असून या महाजनपदांमध्ये सतत संघर्ष होत असे. त्यातून अनेक महाजनपदे नष्ट होऊन मगधाचे साम्राज्य उदयाला आले. भौगोलिक अनुकूलता, आर्थिक समृद्धी, शूर सेनानी पराक्रमी राजांची परंपरा या कारणांमुळे मगध महाजन पदाचे साम्राज्यात रूपांतर झाले.

महाजनपदांच्या काळातील परिस्थिती :

१) राजकीय परिस्थिती :

इ.स.पू. ६ व्या शतकात अनेक छोटी मोठी जनपदे अस्तित्वात होती. त्यातूनच महाजनपदे उदयाला आली. या महाजनपदांमध्ये सतत संघर्ष होतो. या महाजनपदांमध्ये राजसत्ताक व प्रजासत्ताक शासन पद्धती अस्तित्वात होती. प्रजेच्या इच्छेनुसार प्रजेच्या प्रतिनिधींनी चालवलेली शासन पद्धती म्हणजेच प्रजासत्ताक पद्धती होय. यानाच गणराज्ये असेही म्हणत. बहुतेक राज्यात राजेशाही प्रभावशाली होती. राजा हाच सर्व सत्तेचा निरंकुश सत्ताधारी होता. त्याला मदतीसाठी व नियंत्रणासाठी मंत्रीमंडळाची निर्मिती झालेली होती. राजाची निवड राजपरिवारातूनच केली जात होती. तो केंद्रीय प्रशासनाचा प्रमुख असे केंद्रीय प्रशासन व्यवस्थेत मंत्री परिषद, सेनापती, अमात्य, पुरोहित यांचा समावेश असून हे सर्वजण राजाला सहकार्य करत, गावाचा कारभार स्थानिक लोकांच्या मदतीने केला जात होता. गाव प्रशासनाची जबाबदारी ग्राम प्रमुख व ग्रामाध्यक्षावर असे. या काळात कोणतीही मध्यवर्ती अथवा बलवान सत्ता नसल्यामुळे संरक्षण व्यवस्था राजाला चोख ठेवावी लागे. सैन्याचा प्रमुख सेनापती असून सैन्याचे रथदल, हत्तीदल, अश्वदल व पायदळ असे चार विभाग होते. न्यायपद्धतीचा राजा हाच सर्वोच्च न्यायाधिश होता. तरीपण न्यायदान करण्यासाठी स्वतंत्र न्यायाधिशाली नेमणूक केलेली होती..

2) सामाजिक परिस्थिती :

तत्कालीन सामाजिक जीवनामध्ये चातुर्वर्ण्यव्यवस्था अस्तित्वात असून ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य व शुद्र अ वर्ण होते. ब्राह्मण वर्णाला समाजात श्रेष्ठ स्थान होते. क्षत्रीय हा राज्यकर्ता वर्ण होता. शेती, व्यापार इ. वैश्य वर्णाकडे होती. तर शुद्रांवर अनेक बंधने लादलेली होती. जन्माधिष्ठीत वर्णव्यवस्थेला या काळात मह मिळाले. त्यातूनच जाती संस्था निर्माण झाल्या. महाजनपदांच्या काळात एकत्र कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती. कुटुंबातील बयोवृद्ध व्यक्तींना आदराने स्थान होते. या काळात स्त्रीयांवर अनेक बंधने लादली गेली. शील संवर्धन व आचार शुद्धतेच्या दृष्टीने सीला विवाह आवश्यक ठरविला गेला. तिच्या विवाहाची वयोमर्यादा कमी होण्यास सुरुवात. समाजात सतीची पत असावी, नियोग पद्धतही होती. स्त्रीचा शिक्षणाचा अधिकार कमी होऊ लागला. बौद्धीक शिक्षण हे फक्त ब्राह्मण घेत. इतरांना शिक्षण घेण्यास कडक बंधने होती.

3) आर्थिक स्थिती :

या काळात समाजातील प्रमुख व्यवसाय शेती हाच होता. शेतीच्या जोडीला पशुपालनाचा व्यवसाय आर्थिक जीवन संपन्न करण्यास हातभार लावत असे. जमीन महसूल राजाला द्यावा लागे. महाजनपद काळात विविध प्रकारचे व्यावसायिक होते. त्यांच्या स्वतंत्र संघटना व श्रेण्या होत्या. देशांतर्गत व परराष्ट्र व्यापार मोठ्या प्रमाणावर चालत असून वस्तू विनिमयाची पद्धती अस्तित्वात होती. नाणी प्रचारात येण्यास प्रारंभ झाला होता. राजाला शेतीतून उत्पन्नाच्या १/६ कर मिळत असे. त्याचा उपयोग राजा प्रजेच्या कल्याणासाठी करते असे.

४) धार्मिक जीवन :

महाजनपदांच्या काळात धार्मिक जीवनात परिवर्तन घडून आले. जैन व बौद्ध धर्मांच्या उदयामुळे ब प्रसारामुळे वैदिक धर्माची पिछेहाट होण्यास सुरुवात झाली. या धर्माची शिकवण लोकांना उपयुक्त ठरू लागली.. वैष्णव व शैव या भिन्न पंथाचे समाजात अस्तित्व निर्माण झाले. चालीरिती, अंधश्रद्धा, जादूटोणा, भूत, पिशाच याना सुद्धा धार्मिक जीवनात स्थान होते. पुनर्जन्मावर लोकांचा विश्वास होता. यज्ञ-कर्मकांड ही समाजात होत होते. मागील जन्मातील चांगल्या किंवा वाईट कर्माचे फळ या जन्मी भोगावे लागते हा विचार समाजामध्ये होता.